

ЕВАКУАЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ІЗ ПРИФРОНТОВИХ РЕГІОНІВ: ДИСКУСІЯ ТРИВАЄ

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2024–2025 рр.)

Культурна спадщина України має не лише історичну, але і глибоку символічну цінність, безпосередньо пов'язану з ідентичністю. Експерти підкреслюють, що в умовах російсько-української війни захист культурних цінностей має бути одним із пріоритетів, інакше держава ризикує втратити свою геополітичну суб'єктність: якщо ми не захистимо нашу культуру сьогодні, завтра вона може стати зброєю в руках ворога.

Через стрімке захоплення ворогом земель України в 2022 році на тимчасово окупованих територіях залишаються десятки тисяч культурних пам'яток, точну ж кількість викрадених і вивезених артефактів поки важко оцінити [1].

Санкційна політика України

За словами *Дар'ї Тимошенко*, представниці Регіонального центру прав людини, галузь охорони культурної спадщини, беззахисна в мирний час через відсутність чіткої державної політики та належного контролю за нею, стала ще більш вразливою в період збройної агресії. Як зазначає юристка, одним із засобів протидії злочинам росіян у сфері культурної спадщини є реалізація Україною санкційної політики щодо установ та осіб, причетних до розграбування і знищення культурних цінностей.

Так, 4 лютого 2025 року *Рада національної безпеки та оборони України* вперше ухвалила рішення про застосування санкцій до трьох музеїв, зареєстрованих за російським законодавством на тимчасово окупованих територіях України: «Херсонес Таврійський», Східно-Кримський історико-культурний музей-заповідник і Центральний музей Тавриди. Також було запроваджено персональні обмеження для 55 громадян, серед яких: перший заступник міністра культури рф Сергій Обривалін, директор Державного Ермітажу та президент Спільки музеїв країни-агресора росії Михайло Піотровський і т. зв. директор Мелітопольського краєзнавчого музею Євген Горлачов – колаборант, який сприяв окупантам у розграбуванні та вчиненні незаконних дій з експонатами музею, зокрема скіфським золотом [2; 3; 4].

«Для України... ледь не єдиним засобом протидії злочинним діям рф та культурним діячам зокрема, є накладення санкцій на осіб, причетних до руйнування, знищення та розграбування культурної спадщини України...», – резюмує *Д. Тимошенко* [2].

Зупинити співпрацю з російськими культурними закладами та інституціями закликав європейських партнерів очільник Міністерства культури та стратегічних комунікацій України (МКСК) *Микола Точицький* під час неформальної зустрічі міністрів культури Європейського Союзу 7–8 квітня 2025 року у Варшаві (Польща). Він зазначив, що запровадження санкцій щодо осіб, які вчиняють злочини проти української культури є цілком логічним кроком, адже ті «більше не можуть вважатися такими, що представляють цінності та етику, яку сповідує міжнародна культурна спільнота».

Окрему увагу міністр приділив питанню щодо незаконності дій російських музеїв, які привласнюють та переміщують українські державні колекції із музейних закладів на окупованих територіях, прикриваючись спеціальним федеральним законом, що є прямим порушенням норм міжнародного права. «На окупованих територіях було вкрадено один мільйон сімсот тисяч одиниць нашої культурної спадщини: від археологічних знахідок до музейних колекцій, які російська федерація привласнила собі, порушуючи всі можливі норми міжнародного права. І якщо в давні часи, коли росіяни вкрали нашу назву і нашу історію, вони вивозили експонати до Ермітажу чи московських музеїв, то зараз вони успішно торгують цим на чорному ринку», – заявив чиновник [5; 6; 7].

Дискурс щодо евакуації музейних цінностей

Тим часом в Україні набирає обертів дискусія про долю музейних колекцій на прифронтових територіях. Наприкінці лютого *Коаліція дієвців культури* звернулася у відкритому листі до *М. Точицького* із закликом до негайної евакуації культурних цінностей із загрожених регіонів. За даними активістів, менше як 10 % державного музейного фонду було евакуйовано, у той час, як понад 3 мільйони об'єктів залишаються під загрозою знищення чи розграбування – вони можуть повторити долю музеїв, постраждалих від бойових дій та окупації. «Наступальні дії ворога, масовані бомбардування і перспективи зупинки бойових дій із визначенням неочевидної на сьогодні зони розмежування можуть призвести до втрати культурного надбання України зокрема у Чернігівській, Сумській, Харківській, Донецькій, Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській та Одеській областях, якщо Міністерство невідкладно не ухвалить відповідних рішень, як воно це не зробило ні 2014-го, ні, навіть, 2022-го року», – йдеться у тексті звернення [1].

Ольга Сагайдак, голова правління Коаліції дієвців культури: «Ми втратили цілі музеї разом з колекціями, зокрема, Маріупольський краєзнавчий музей, його філію музей Куїнджі в Маріуполі. Ми втратили Бердянський, Мелітопольський, Херсонський музеї. Є кадри з Херсонського художнього музею, з якого росіяни вивозили фурами найкращі твори світового і українського мистецтва. Чи можливо було це передбачити і не допустити ось таких колосальних втрат?», – запитує риторично дієвиця культури.

У Коаліції нагадали, зокрема, що Україна підписала Міжнародну Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту,

тож недотримання її вимог може ускладнити кримінальні переслідування росіян за злочини проти української культури.

Крім того, дієвці виступили з пропозицією до МКСК надати публічний звіт щодо стану евакуаційних робіт [1; 8].

У відповідь на запит активістів Мінкульт повідомив про евакуацію 540 942 музейних предметів державної частини Музейного фонду з 59 закладів культури у східних та південних областях. Міністерство також збирає інформацію: від музеїв, розташованих в прифронтових областях, стосовно потреб в евакуації музейних предметів; від закладів, розташованих у тилкових областях стосовно їх можливостей прийняти евакуйовані музейні предмети. Проте детальні дані не можуть бути оприлюднені, оскільки питання евакуації музейних предметів під час воєнного стану є «інформацією з обмеженим доступом».

«Але більшість із них [музейних експонатів] були евакуйовані ще 2022 року, і лєвова частка – з Києва (наприклад, Національний музей історії України і Скарбниця Національного музею історії України вивезли 117 тисяч музейних предметів 1 категорії на початку березня 2022)», – коментує відповідь МКСК *О. Сагайдак* [9; 10].

Перша заступниця міністра культури *Галина Григоренко* пояснює позицію відомства: «Евакуація тривала і продовжує відбуватися. Звісно, це не публічний процес. Ми не кричимо про те, що перевозимо колекції музеїв. Ми в робочому порядку спілкуємося з областями, з музейниками для того, щоб це відбувалося в установленому порядку. Але тут у нас є певні складнощі. Міністерство не може примусити музей в такому командному порядку зібратися і евакуюватися. Має бути на Міністерство звернення від області, а відповідно до області від музею, щоби ця евакуація відбулася» [11 ; 12 ; 13].

Г. Григоренко принагідно повідомила, що наразі МКСК займається розробкою та оновленням механізмів евакуації культурних цінностей із зон ризику. Хоча ще не визначено строки оприлюднення оновленого плану дій для громад і музейних керівників, які й несуть відповідальність за збереження локальних та регіональних артефактів.

Заступник міністра *Сергій Беляєв* уточнює: «Відповідальні за збереження та евакуацію культурних цінностей – обласні та Київська міська військові адміністрації, органи місцевого самоврядування, керівники підприємств, установ та організацій. Евакуація здійснюється в координації з МКСК». До слова, складання списків для евакуації також не входить до повноважень міністерства – цим займаються музеї, де зберігаються відповідні колекції [11].

Проаналізувавши цю інформацію, в Коаліції дійшли висновку, що профільне відомство фактично усувається від відповідальності за евакуацію цінних артефактів із загрожених територій. Мінкультури, за словами *О. Сагайдак*, перекладає відповідальність на обласні військові адміністрації та директорів музеїв, попри те, що законодавство передбачає інший механізм

евакуації цінних колекцій, де першим відповідальним за евакуацію органом зазначено саме МКСК.

Також *О. Сагайдак* вказала на ймовірний маневр з боку Мінкультури стосовно звіту за результатами евакуації. «„Більш детальні дані не можуть бути оприлюднені, оскільки питання евакуації музейних предметів державної частини Музейного фонду України під час воєнного стану відноситься до інформації з обмеженим доступом...” – пише нам заступник міністра культури пан Беляєв, ніби ми не знаємо, що Міністерство власним наказом і обмежило доступ до цих відомостей...», – наголосила дієвиця культури [11].

О. Сагайдак окреслила своє бачення ситуації навколо евакуації культурних надбань: «9 лютого ми мали зустріч з Міністром. І разом з листом передали пропозиції від фахівців музейної сфери, волонтерських організацій (які опікувалися допомогою музеям), міжнародних партнерів, донорів. Це була пропозиція допомоги в умовах, коли МКСК не має достатньо ресурсів (компетентісних, фінансових, людських). Ми також наполягали, що проблема потребує винесення на рівень РНБО, далеко не все в компетенціях МКСК. Громадяни мають знати, що з культурною спадщиною. Інші міністерства (фінансів, оборони, внутрішніх справ, регіонів і громад тощо) мають бути поінформовані й скоординовані. Парламент – бо, щоб евакуювати за кордон (а нас готові прихистити), треба прийняти зміни до законів. Партнери і донори мають чути, які саме в нас потреби (машини, пакування, кубатура локацій для збереження тощо)» [9; 10].

Одна з головних причин, чому держава не евакуює музейні фонди, – відсутність відповідної інфраструктури для зберігання. Про це 11 квітня на брифінгу у Міністерстві культури та стратегічних комунікацій повідомила заступниця міністра *Г. Григоренко*.

За її словами, для тимчасового зберігання переміщених об'єктів культурної спадщини потрібно не менше 19 тисяч кубічних метрів площ. У розпорядженні міністерства – лише 500 кубічних метрів.

Заступниця міністра зазначила, що всього на прифронтових територіях нараховують 6 мільйонів об'єктів рухомої культурної спадщини.

Наразі Мінкультури веде перемовини з Фондом державного майна щодо надання необхідних приміщень. Паралельно міністерство звертається до обласних адміністрацій з проханням виділити заробітну плату для працівників, які обслуговуватимуть ці фонди після евакуації.

У МКСК також визнають, що частиною проблеми є побоювання з боку музейників та місцевих посадовців, що евакуація культурних цінностей «спровокує паніку серед населення». Подібні заяви вже лунали в перші дні після початку вторгнення – тоді ними намагались виправдати зволікання щодо порятунку музейних колекцій Півдня. По факту ж розмови про паніку – це зручна, але небезпечна відмовка, наслідками якої є втрачені фонди, розграбовані музеї, колекції, які, скоріше за все, вже не повернути [14].

Музеї як учасники процесів із захисту та переміщення культурних цінностей

Захистити культурні пам'ятки, які знаходяться у регіоні, намагаються самі музейники. Про це розповіла *Андріана Костенко*, керівниця Центру соціальних досліджень, членкиня правління ГО «Інтелект Сумщини»: «Те, що я спостерігаю, у нашому регіоні, то, справді, спроба зберегти культурні пам'ятки, такі цінні пам'ятки зараз здійснюється лише силами самих музейників. Власне, в перші місяці повномасштабного вторгнення такі найбільш цінні експонати були певним чином збережені, так, зняті й заховані. Я не скажу, що в бомбосховища, тому що, в більшості музеїв нашої області таких бомбосховищ немає, але є якісь підвальні приміщення, є якісь, власне, такі приміщення, де хоча б від уламків, від прямих уражень можна було б захистити культурну цінність. Дійсно, системної роботи щодо евакуації пам'яток культури, щодо евакуації різних картин, археологічних пам'яток не проводиться. Фактично музейники заховали ці експонати, і вони десь зберігаються в підвалах».

За словами *А. Костенко*, музейники переймаються тим, зокрема, наскільки підвальні приміщення є сприятливим середовищем для збереження картин чи інших історичних пам'яток. Адже часто такі експонати вимагають спеціальних умов збереження. «Навіть якщо ми говоримо про консервування, власне, цих експонатів, то вони мають бути не просто в плівку закручені, або не просто в папір якийсь, або в коробки складені. Вони мають бути обережним чином збережені. Але вже як можуть, так наші музейники, власне, їх і зберігають. Будемо спостерігати. Насправді, дійсно, хотілося, щоб на рівні Мінкульту був певний план евакуації, збереження культурної спадщини...», – зазначила вона Ради [15].

Варто зазначити, що станом на 18 березня на території Сумщини знаходиться понад 15 музеїв, із яких не вивезено цінні твори мистецтва. З огляду на активне стягування російських військ до кордону із Сумщиною, існує реальна загроза для музейної спадщини регіону.

Як розповіла в ефірі Радіо Культура *Ірина Подоляк*, членкиня правління Коаліції дієвців культури, в Сумському художньому музеї відбулося два етапи евакуації – частину експонатів та фондів перевели у більш захищені заклади, якомога далі від кордону. Але, як виявилось, тут досі зберігаються картини Миколи Пимоненка, Григорія Гавриленка, Василя Кричевського, а статуї французького скульптора Аристиди Круазі, надгробки на могилах родини меценатів Харитоненків, які в перші дні були закладені мішками, зараз стоять відкриті просто неба.

«Тобто ми розуміємо, що за ці два перші етапи евакуації були евакуйовані, очевидно, частини фондів Сумського музею, але як могло статись так, що до третього етапу евакуації аж Пимоненко з Гавриленком і Кричевським не були евакуйовані, ми цього не розуміємо», – не приховує тривоги *І. Подоляк*, додаючи, що про цю ситуацію не можна замовчувати.

Коаліція дієвців культури звернулася з листом до президента та голови Верховної Ради. На заклик активістів пришвидшити евакуацію державного музейного фонду відреагували в Мінкульті. Це вселяє надію, що справа нарешті зрушить з мертвої точки [16].

Тож, який алгоритм дій у разі термінового переміщення музейних фондів і хто має нести відповідальність за евакуацію? Наскільки ефективними є міжнародні ініціативи у цій сфері? Якою є участь громадського сектору у збереженні національного надбання? Кожне з цих питань висвітлює різні аспекти проблеми – від методів реагування і комунікації до необхідності стратегічного підходу та міжнародної підтримки.

Культурна оборона: хто рятує спадщину України

Дійсно, факт масштабного знищення і крадіжки культурних цінностей підкреслює критичну необхідність негайного втручання як з боку державних органів, так і музейних спільнот, громадських активістів, міжнародних партнерів тощо.

Приміром, волонтерська музейна оборонна ініціатива *Штаб порятунку спадщини* координується Міністерством культури та стратегічних комунікацій, ЮНЕСКО, Міжнародною радою музеїв, ICCROM та іншими міжнародними організаціями. Спільно з *Національним музеєм Революції гідності* вони створили інструкцію з «першої допомоги» для профільних установ. Крім того, штаб займається іншою діяльністю, спрямованою на сприяння порятунку культурної спадщини в умовах війни та її посткризовому відновленню [17; 18].

Ольга Гончар, директорка львівського музею «Територія Терору», створила *Музейний кризовий центр*, діяльність якого спрямовано на фінансову, організаційну й людську підтримку регіональних музеїв та їхніх команд у кризовий час, тобто ініціатива допомагає рятувати не лише колекції, а й працівників музеїв. Окрім цього, ініціатива допомагає музеям у вигляді: представлення українських музеїв на міжнародній арені; висвітлення актуальної інформації щодо стану музейної сфери в міжнародних та українських медіа; фіксації та документування руйнувань культурних об'єктів росією та висвітлення щоденного життя музейників під обстрілами – проект «Поранена культура». [17; 19; 20].

Львів, хоч і розташований відносно далеко від бойових дій, але з перших днів широкомасштабного вторгнення росіян почав евакуацію цінних музейних колекцій у сховища та проводить заходи із захисту культурної спадщини. Силами міської влади, реставраторів, працівників музеїв і волонтерів.

В Івано-Франківську галерея «Асортиментна кімната» – проєктний простір підтримувальних форматів та сучасного мистецтва на периферії – перепрофілювалася на евакуацію мистецьких робіт та підтримку художників і художниць, які опинились у скрутному становищі, але продовжують мистецьку практику.

Важливість збереження пам'яток розуміють у всьому світі, крім росії, звідси, тому в цій справі Україні допомагають партнери з низки країн.

Так, понад 40 польських музейників об'єдналися для створення *Комітету допомоги українським музеям*. У межах допомоги було отримано тонни необхідних матеріалів для захисту і транспортування пам'яток. Крім

того, тривають консультації: польські спеціалісти особисто приїжджають в області Західної України й допомагають своїми знаннями та досвідом.

Фінляндія допомагає з пакувальними матеріалами та засобами для забезпечення оптимальних умов зберігання музейних колекцій.

Міжнародний альянс захисту культурної спадщини в зоні конфліктів, який дислокується у Швейцарії, виділив 2 мільйони доларів для підтримки невеликих музейних установ Києва та сходу України.

Сайт Мережі європейських музейних організацій створив окрему онлайн-платформу *Museums support Ukraine*, де зібрано міжнародні ініціативи та гранти, спрямовані на збереження культурної спадщини України у війні, фінансову підтримку, забезпечення роботою українських спеціалістів галузі тощо [17 ; 21].

Великі обсяги роботи як в Україні, так і за кордоном проводяться в кіберпросторі. Терабайти необхідних документів та даних оцифровуються й відправляються на зберігання у вебархівах. Зокрема, на початку березня такий архів *Saving Ukrainian Cultural Heritage Online* створили в Австрії. Також канадська ініціатива *UART* разом із місцевими державними закладами та університетськими партнерами підготувала безпечне сховище для збереження даних – архівних колекцій, польових досліджень, баз даних, усних історій тощо [17 ; 22].

До проєкту *Save Ukrainian Cultural Heritage Online* (SUCHO) долучилися міжнародні волонтери, які оцифровують українські пам'ятки, працюючи в онлайн форматі. Також учасники цієї ініціативи збирають кошти для купівлі обладнання для проведення оцифрування в самій Україні.

Міжнародні організації можуть допомогти, але основні зусилля має докласти держава, переконаний *Ігор Пошивайло*, координатор Штабу порятунку спадщини та директор музею Революції Гідності, зокрема вирішальна роль у збереженні пам'яток належить органам місцевого самоврядування: «В Україні відбулися процеси децентралізації, але часом є нарікання на центральну владу, а вона не завжди має спроможності коригувати всі процеси, особливо в таких умовах, у яких була Україна в лютому 2022 року. Роль органів місцевого самоврядування величезна, однак функції та потенціал, на жаль, ще не до кінця реалізовані. Не було готовності та чіткого розуміння, хто за що відповідає, хто з ким координується, хто забезпечує ресурсами в разі потреби. Якщо ми говоримо про порятунок спадщини, евакуації колекцій музейних, архівних, бібліотечних, то тут відіграє основну роль за законом України Міністерство культури й органи охорони культурної спадщини на місцях. Що може зробити міжнародна організація для розв'язання наших внутрішніх проблем, коли всі підготовчі роботи все ж таки мають бути виконані тут, усередині?». Отже, питання залишається відкритим.

Внесок неурядового сектору у збереження культурних цінностей

У перші дні активних бойових дій стало зрозуміло, що протоколів щодо захисту пам'яток в умовах війни та відпрацьованих алгоритмів дій немає. Не були готовими до активних дій і органи, відповідальні за державне управління

у сфері охорони культурної спадщини. У таких умовах саме небайдужі українці: працівники музейних закладів, заповідників, бібліотек та інших закладів культури, волонтери, представники громадських організацій у перші тижні об'єднали зусилля з метою захисту рухомих і нерухомих пам'яток від можливих руйнацій через військові дії.

Досвід діяльності громадських та волонтерських ініціатив продемонстрував, що саме такі організації можуть швидко реагувати на військові загрози, організовувати евакуацію, забезпечувати безпеку, збереження, оцифрування об'єктів культурної спадщини тощо [20].

«Громади самі мають дбати про евакуацію власної культурної спадщини, не чекаючи на державу», «громади потужніші за Міністерство культури» – ці тези з інтерв'ю *Леоніда Марущака*, вінницького історика та волонтера, голови громадської організації «Музей відкрито на ремонт». На прикладі багатьох окупованих міст і сіл він пояснює, що громадам треба самотужки розробляти систему збереження власних культурних цінностей та власної локальної ідентичності.

В листопаді 2022 року, перед втечею з Херсона, російські окупанти склали у вантажівки різноманітні цінності з херсонських музеїв та вивезли їх до окупованого Криму та углиб росії. Чому ці цінності не евакуювали у перші дні повномасштабного вторгнення? Чиновники, які мали би відповідати за це, кажуть, що наступ російських військ був надто несподіваним та швидким. Гаразд, але чому ж тоді не вивезли експозицію, наприклад, Бахмутського краєзнавчого музею та інших невеличких музеїв, розташованих у тих містах і селах, куди російська армія добралася не одразу?

Не чекаючи відповідей на ці запитання, вінницький історик разом зі своєю командою врятував із Бахмутського краєзнавчого музею унікальну кам'яну скульптуру лева; вивіз зі Слов'янська модерністські роботи керамістки Наталі Максимченко; зібрав у зоні бойових дій і перевіз у безпечне місце аж 180 скіфських баб – коли закінчиться війна, все це має повернутися «додому», вважає історик [23].

Між іншим, чимало цінних кам'яних скульптур, яким понад 800 років, знаходять українські військові. У співпраці з волонтерами воїни ЗСУ перевозять пам'ятки українського сакрального мистецтва в більш безпечні місця. «Спеціалізовану техніку для вантаження скульптур змогли дістати лише раз. В решті випадків „винаходили” ручні методи... Це дуже важливий історичний артефакт, їх залишилося не так і багато, тому їх треба рятувати, бо це наша історія, наша ідентичність», – наголошує волонтер *Григорій Дем'янов*, який допомагає нашим бійцям вивозити кам'яних баб з-під обстрілів [24].

За його словами, грабунок українських музеїв російськими окупантами залишається системним явищем. Особливий інтерес викликають артефакти, пов'язані з Другою світовою війною, а також твори радянської доби у стилі соціалістичного реалізму. Ці роботи наразі мають попит, зокрема в Китаї, де подібне мистецтво має комерційну цінність. У той час, як в Україні ці твори

часто асоціюються з радянським минулим і декомунізацією, для окупантів – це товар, який можна вигідно реалізувати.

Нацисти у 1930-х роках назвали авангардне мистецтво «дегенеративним» і цілеспрямовано знецінювали його на ринку, водночас конфісковуючи твори, які згодом стали об'єктами колекціонування їхніх нащадків. «Ми не маємо права повторити цю історичну помилку», – застерігає *Л. Марущак*.

Більшість творів, які нині перебувають у зоні ризику або вже були викрадені, належать до періоду соціалістичного реалізму – епохи, що охоплює важливі імена в українському мистецтві: Марія Примаченко, Алла Горська, Віктор Зарецький, Натан Альтман та багато інших. Ігнорування цього культурного шару означає втрату значної частини мистецької спадщини України.

Питання евакуації творів мистецтва з територій, яким загрожує окупація, залишається неврегульованим на системному рівні: не розроблено офіційного алгоритму евакуації культурних цінностей у разі загрози; відсутнє розуміння, куди саме евакуювати, хто за це відповідальний, як діяти в умовах обмеженого часу й безпекової нестабільності.

На практиці процес евакуації відбувається вручну, без чіткої координації та нормативної бази. Органи місцевого самоврядування часто уникають взаємодії з міністерством, яке, своєю чергою, нерідко саме створює перепони у вивезенні історико-культурних цінностей із зон активних бойових дій. І це критично небезпечно для збереження спадщини.

Крім того, відсутня активність щодо оновлення Національного реєстру об'єктів культурної спадщини. Через це багато унікальних об'єктів, зокрема з Донеччини, залишаються без офіційного охоронного статусу, що унеможливорює їхнє документоване збереження чи відновлення в майбутньому.

«За нинішньої позиції міністерства багатьом іменам місцевого значення загрожує забуття, а відновлення зруйнованих місцевих музеїв та колекцій виглядає малоімовірним. Тим часом ці імена і ці колекції є безцінним джерелом інформації про наше минуле, частиною національної пам'яті та місцевої ідентичності», – підкреслює фахівець.

Хоча повноваження з управління культурною спадщиною належать центральним органам, відповідальність на місцях часто стає вирішальною, особливо в умовах воєнної загрози. Один із прикладів – втрата унікальних колекцій маріупольських музеїв у перші дні повномасштабного вторгнення. Серед них – унікальна колекція українського художника-пейзажиста Архипа Куїнджі.

Коли міністра *Олександра Ткаченка* запитали, чому не було організовано евакуацію тих цінностей, він заявив, що місцева влада відмовилася виконувати вказівки, мовляв, евакуація «створить паніку» і «цінності потім не повернуть», пригадує *Л. Марущак*. У той момент ситуація дійсно могла виглядати непевною. Але тепер, після сотень задокументованих фактів грабунків та вивезення культурних цінностей на територію рф, сумнівів

у намірах окупанта не лишилося. Тому волонтер закликає діяти на випередження: «А раз так, цінності треба рятувати, не чекаючи наказів з Києва. Громади ж хочуть зберегти цінності, а не віддати їх на поталу загарбникам?».

За таких умов роль органів місцевого самоврядування посилюється. Саме вони, часто першими опинившись перед загрозою, можуть і повинні ініціювати рятувальні дії. Причому не формально, а в інтересах громади, яка має право зберегти свою культурну ідентичність.

Де зберігати евакуйовані пам'ятки

На сьогодні, зауважує *Л. Марущак*, не існує жодної централізованої мережі зберігання для культурних об'єктів, які громади чи приватні колекціонери могли б передати під охорону. За словами експерта, Міністерство культури мало б ініціювати створення таких центрів, проте наразі ця ініціатива на державному рівні відсутня.

Коли ми пропонуємо громадам допомогу в евакуації їхніх цінностей, зауважує дослідник, волонтери часто чують у відповідь: ми це нікому не віддамо, бо воно не повернеться. Люди сподіваються, що «якось минеться», і не думають, що російський солдат не питатиме дозволу.

«Виходить, що коли співробітники місцевих рад діють за принципом „моя хата з краю“, окупант отримує українські скарби, можна сказати, на золотій тарілочці. Чи ці скарби забирає власний мародер або чорний археолог», – каже експерт.

Внутрішнє мародерство: проблема, про яку не прийнято говорити

Тобто проблемою стає не лише ризик від російських військ, а й мародерство з боку українських громадян. У зоні бойових дій, де контроль мінімальний, випадки розкрадання культурних цінностей з боку «своїх» не поодинокі.

«На превеликий жаль, ситуація із цим є просто катастрофічною. Коли ворожа армія починає грабунок, вона відкриває ящик Пандори, бо далі всі розуміють, що будь-яке зникнення будь-яких цінностей згодом можна буде списати на росіян. У зоні бойових дій контролю за цим майже немає. За таке ніхто не карає, такі випадки ніхто не розслідує. «У нас тут люди щодня гинуть, а ти хочеш, щоб ми бронзові наконечники стріл шукали!?» обурюються місцеві правоохоронці, коли я звертаю на це їхню увагу», – наголошує *Л. Марущак*.

Як громади можуть убезпечити свою культурну спадщину

Локальна культурна ідентичність – цінність, яка зазвичай залишається поза увагою держави, тому збереження артефактів місцевого значення є справою громад. Йдеться не лише про пам'ятки, які перебувають під державною охороною, а й про менш формалізовані елементи культурної спадщини – приватні колекції, родинні реліквії, старовинні меблі, ікони, листи, фотоальбоми. Ці предмети рідко потрапляють у сферу відповідальності Мінкультури, яке переважно опікується об'єктами національного значення. Але для місцевих жителів саме ці речі можуть бути носіями «культурного коду» громади, ознаками глибокого зв'язку з місцем, традицією, родинною історією.

Так, ікона, написана місцевим майстром-самоучкою у середині ХХ століття, може не становити музейної чи ринкової цінності, але водночас бути надзвичайно важливою для мешканців конкретного міста чи села. Це – символ єдності та історичної тяглості, здатний підтримувати духовний зв'язок між людьми, навіть у розпорошенні, спричиненому війною. У майбутньому такі символи можуть відіграти роль у поверненні громади до зруйнованого міста, стати моральною точкою опори для переселенців і допомогти у відновленні спільної пам'яті та місцевої ідентичності.

У контексті збройної агресії проти України органи місцевого самоврядування, громади, релігійні та культурні установи повинні розглядати захист цінностей як один із пріоритетних напрямів підготовки до можливої ескалації воєнної загрози. Тож одним із перших кроків є забезпечення допомоги власникам локальних колекцій – зокрема церковних, приватних або музейних – у вигляді ресурсів для евакуації: транспорту, персоналу, координації з правоохоронцями та музейними установами.

Окремої уваги потребують релігійні об'єкти, де може зберігатися значна кількість сакральних артефактів: чаші, ікони, хрести, статуї та інші предмети церковного начиння. У разі загострення безпекової ситуації ці пам'ятки опиняються під загрозою знищення або розграбування – як з боку окупантів, так і з боку мародерів. Це особливо актуально для релігійних громад, пов'язаних із московським патріархатом, оскільки є високі ризики вивезення цінностей на окуповані території чи до росії.

Своєчасна реакція та чітке планування дозволять уникнути втрат

Голова ГО «Музей відкрито на ремонт» вважає, що органи місцевого самоврядування мають ініціювати офіційні звернення до профільного міністерства, зокрема щодо конкретних об'єктів, які потребують тимчасового переміщення.

Важливо також налагоджувати співпрацю з державними та регіональними музеями, створювати договірні механізми для тимчасового збереження пам'яток, нарощувати інституційну спроможність місцевих культурних центрів і забезпечувати охорону об'єктів.

Відсутність координації або пасивність у вирішенні питання збереження колекцій призводить до їх безповоротної втрати. Ми маємо цей гіркий досвід у випадку з Херсонським художнім музеєм, який на момент повномасштабного вторгнення перебував у процесі реставрації, а колекції не були вивезені, хоча така необхідність була очевидною. У результаті вони стали здобиччю окупантів. Цей випадок підтверджує, що відповідальність місцевої влади має бути активною і випереджальною.

Проактивність у справі захисту культурної спадщини

В умовах війни охорона культурних цінностей не може бути виключно відповідальністю державних органів. Надзвичайно важливою є активна позиція громад, особливо тих, які розташовані поблизу зони бойових дій. Однак часто це питання не вирішується на місцях, навіть попри наявність профільних відділів культури у структурах місцевого самоврядування.

У багатьох випадках працівники таких відділів посиляються на відсутність прямої законодавчої відповідальності, а також побоювання за можливі наслідки у разі втрат цінностей. Такий підхід позбавлений ініціативи й нівелює патріотичну місію збереження культурної спадщини громади. Водночас ті, хто усвідомлює важливість цих процесів, мають не просто спостерігати, а діяти.

Громади можуть і повинні організовувати дії щодо збереження цінностей: звертатися до церков, перевіряти безпечність розміщення сакральних об'єктів, фіксувати стан колекцій, домовлятися з музеями або волонтерами про можливу евакуацію. У багатьох випадках важливо працювати на випередження – не чекати наказів з міністерств, а діяти самостійно в межах законодавства й логіки захисту свого спадку, тобто бути проактивними.

Коли йдеться про об'єкти, що належать до державної частини Музейного фонду України, ними опікується Міністерство культури та стратегічних комунікацій.

«Є таке поняття, як державна частка єдиного музейного фонду. Це те, що належить народу України, що здебільшого зберігається в локальних та обласних музеях і чим управляє Міністерство культури. Якщо я наполягаю на евакуації частини такого фонду, то я звертаюся саме до міністерства. Хоча його дії і заслуговують на критику, все ж там є певний механізм. А от коли йдеться про колекцію творів якоїсь визначної місцевої художниці, що мають значну цінність, однак не стоять на обліку у Міністерстві культури, тут все залежить від керівництва громад. Причому його відповідальність є більше моральною, ніж правовою», – пояснює автор ініціативи «Музей відкрито на ремонт».

«На жаль, – зауважує *Л. Марущак*, – є громади, які поведуться так, наче фронт не за п'ятдесят кілометрів від них, а десь далеко. Вони активно залучають гроші на реалізацію тих чи інших проєктів у культурній сфері, на проведення виставок, наприклад, вони висаджують квіти. Замість того, щоб негайно рятувати власні культурні скарби... Тепер громади є дуже потужним інструментом держави, і з багатьма з них нам [ГО «Музей відкрито на ремонт»] вдалося ефективно співпрацювати. Якщо людям навіть не вдасться швидко повернутися на окуповані території, вони можуть створювати земляцтва довкола власних святинь та предметів, що мають локальну цінність. Десь у Дніпрі чи у Запоріжжі цілком можуть з'являтися музеї чи навіть культурні центри окупованих громад. І вони берегтимуть інформацію про дім...» [23].

Правові механізми притягнення рф до відповідальності

24 березня нинішнього року *Центр громадянських свобод* разом з *Коаліцією дієвців культури* провів панельну дискусію щодо нагальної потреби збереження культурної спадщини України на тлі чинної агресії росії. Дискусія під назвою «*Знищення культурної спадщини: як притягнути Росію до відповідальності?*» об'єднала провідних експертів для аналізу масштабів руйнувань, оцінки державних реакцій і напрацювання стратегій захисту та відновлення культурної спадщини України.

Олександра Романцова, виконавча директорка Центру громадянських свобод, під час вступної промови зазначила, що одним із наслідків цієї війни стало глибше **міжнародне усвідомлення важливості історичної спадщини**. З 2014 року росія систематично знищує українські культурні пам'ятки, а після повномасштабного вторгнення у 2022 році ситуація загострилася.

Ольга Сагайдак, голова правління ГО «Коаліція Дієців Культури», повідомила, що станом на лютий 2025 року приблизно 1390 культурних пам'яток повністю або частково зруйновано, а понад 4 мільйони рухомих культурних об'єктів можуть потребувати реставрації. Найбільше постраждали Харківська, Херсонська, Донецька та Одеська області, де масовані обстріли та окупація призвели до втрати майже 2 мільйонів державних культурних артефактів. **Координація між урядовими установами, культурними закладами та міжнародними партнерами є недостатньою, а евакуація культурних цінностей гальмується через бюрократичні перепони та відсутність чітких пріоритетів**. Коаліція звернулася з відкритим листом до міністра культури, щоб привернути увагу влади та громадськості до цих питань, що спонукало міністерство вжити відповідних заходів.

Анастасія Чередніченко, голова ІСОМ Україна, наголосила на величезних труднощах у поясненні міжнародній спільноті системних воєнних злочинів росії проти української культурної спадщини, зазначивши, що **російські музеї відіграють вирішальну роль в агресивній державній політиці рф**. Вони ефективно використовуються як когнітивна зброя не лише в російсько-українській війні, а й у міжнародній політиці росії. Зокрема, експертка виділила декілька важливих моментів.

- За ініціативи директора зовнішньої розвідки рф Сергія Нарішкіна **в росії створено Інтермузейну групу, покликану збирати предмети, які прославляють так звану спецоперацію на тимчасово окупованих територіях України**. Використовуючи награвані артефакти, російські музеї організовують пропагандистські виставки – «Звичайний нацизм», «Звичайний НАТОцизм», «НАТО: хроніки жорстокості» тощо, які дезінформують відвідувачів, зображаючи Україну та її союзників агресорами, від яких росія нібито змушена захищатися.

- Частина викрадених експонатів, у тому числі експонатів Маріупольського драмтеатру, потрапила до фонду російського державного музею. Крім того, нещодавно **росія ухвалила закон, який передбачає включення музейних колекцій з окупованих територій України до державного музейного фонду рф**, що фактично узаконює розкрадання культурних цінностей.

- рф використовує пропагандистські виставки та проєкти в українських музеях на ТОТ, щоб викреслити культуру та історію не лише українців, а й національних меншин та корінних народів, зокрема кримських татар, кримчаків та караїмів. **Міжнародні музейні виставки та проєкти рф контролюються спецслужбами**.

• Завдяки міжнародному тиску, в тому числі з боку ICOM, *музеї Німеччини, Австрії та Литви бойкотують російські культурні установи*, що свідчить про глобальний опір історичному ревізійству рф.

Дарина Підгорна, юристка Регіонального центру з прав людини, підкреслила, що російська влада привласнила всі культурні об'єкти в окупованих територіях, що дозволяє їй відкрито грабувати українську історичну спадщину. Лише в Криму з 2015 по 2023 рік рф провела понад 1385 археологічних розкопок, внаслідок яких вивезла приблизно 5 мільйонів артефактів, а з 2021 по 2023 рік – ще 7 мільйонів. ***Українські експерти, співпрацюючи з розвідкою, відстежують викрадені артефакти та ідентифікують винних, включно з місцевими колаборантами та російськими чиновниками.***

Віталій Титич, голова правління Товариства імені Рафаеля Лемкіна та керівник юридичного відділу ICOM Україна, окреслив ключову роль юридичних механізмів у збереженні культурної спадщини України. Він наголосив на важливості збору та збереження доказів культурного нищення, зокрема у співпраці з Збройними силами України, адже багато об'єктів перебувають у зонах бойових дій і недоступні для дослідників.

В. Титич підкреслив необхідність кримінального переслідування за ці злочини, зазначивши, що міжнародна правова система має слабкі місця, що ускладнює покарання винних, але ***підвищення обізнаності про природу російських злочинів сприятиме зміцненню глобального захисту культурної спадщини.*** Також він розповів про створення для потреб ЗСУ цифрової карти охоронюваних культурних об'єктів та документування їхнього руйнування, що необхідно для механізмів правосуддя.

«Знищення культурної спадщини Росією – це не випадковий наслідок війни, а цілеспрямований, ідеологічно вмотивований злочин», – підсумував експерт [25].

Свою фахову думку з питання щодо притягнення рф до відповідальності також висловив *Сергій Мовчан*, адвокат, керівник департаменту документування воєнних злочинів Української Гельсінської спілки з прав людини, в коментарі для «Детектор медіа». Він упевнений, що ***коли йдеться про такого супротивника, як росія, то не можна говорити про виконання будь-яких положень, зокрема й Гаазької конвенції.***

За його словами, раніше міжнародне правосуддя працювало так, що притягнення до відповідальності починалося після закінчення війни. Часи змінюються і підходи міжнародної спільноти також: «Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт володимира путіна та марії львової-білової [через незаконну депортацію українських дітей] – це дуже гарний приклад того, що правосуддя вже починає задумуватися, що немає сенсу чекати на закінчення збройного конфлікту. З об'єктами культурної спадщини буде ситуація важча, тому що складніше знайти відповідальних осіб за знищення цих об'єктів. Міжнародний кримінальний суд не буде притягувати всіх, тому що в нього немає таких можливостей і ресурсів. МКС не зосереджений на

культурній спадщині та не розглядає цю категорію злочинів для себе перспективно. ***Ми маємо робити все, щоб притягти рф до відповідальності на рівні держави.*** Це має бути або заочне засудження, або на лаві підсудних, якщо ці особи потраплять у полон» [26].

Важливість національного дискурсу навколо захисту культурної спадщини під час війни підтверджують роздуми *Анастасії Степаненко*, експертки Аналітичного центру «Об'єднана Україна». Ними вона поділилася на сторінках онлайн-медіа «The Gaze».

- «Україна – країна з тисячолітньою історією та багатою культурною спадщиною. Її мистецтво та культурні пам'ятки охоплюють різні історичні періоди – від скарбів скіфського золота до шедеврів українського авангардного мистецтва. Однак українські музеї набагато менші за Лувр, Національний музей Прадо, Британський музей і галерею Уффіці, адже протягом століть наша культурна спадщина систематично знищувалась та привласнювалась російською імперією, радянським режимом і сучасною росією. Але, незважаючи на ці виклики, Україна продовжує боротися за свою культурну ідентичність...».

- «У війнах та окупації росія грабувала культурні багатства народів, які прагнула підкорити й стерти з карти. Це не унікально лише для України – схожий досвід мали грузини, литовці, естонці, казахи, поляки, чехи. росія повторювала ці дії протягом століть і продовжує робити це й сьогодні, руйнуючи музеї, викрадаючи артефакти та стираючи сліди української культури на окупованих територіях».

- «Хоча захист людських життів є головним пріоритетом, культура теж важлива для збереження нації та держави. Саме культура визначає, за що ми боремося і ким ми залишимося після війни. Дехто стверджує, що мистецтво можна відновити, а людські життя – ні, тому варто зосередитись на порятунку людей, а не на збереженні картин чи артефактів. Однак культура – це не просто матеріальні об'єкти, це наша історія, наша пам'ять, наша ідентичність. Коли культура знищується, зникає сама нація».

- Фактично жоден український музей, який продовжує свою роботу під час повномасштабного вторгнення, не застрахований від знищення будівлі та цінностей. Наприклад, Одеський національний художній музей зазнавав пошкоджень через російські ракетні удари по історичній частині міста, що віднесена до спадщини ЮНЕСКО. Вибуховою хвилею був пошкоджений палац Потоцьких-Наришкіних XIX століття, в якому розміщений музей та деякі картини, які були експонатами виставок музею на той час.

- «Очевидно, що евакуювати всі культурні цінності нереально, але біля лінії фронту це питання стоїть дуже гостро, та попри зусилля держави та місцевого самоврядування, які докладались з 2022 року, багато артефактів та музейних колекцій залишаються під загрозою» [1].

Втрачати життя – страшно, втрачати багаторічну спадщину, що є нашим культурним контекстом та ідентифікатором, – теж страшно. Дискусія триває [17].

Уранці 13 квітня, Вербної неділі, російські окупанти завдали ракетних ударів по центру міста Суми. Внаслідок атаки пошкоджено Сумський обласний художній музей ім. Н. Онацького та обласний краєзнавчий музей... [27].

Список літератури

1. Степаненко А. Українське мистецтво та культура під загрозою: евакуація на фронтових територіях та зусилля з їх збереження [Електронний ресурс] / Анастасія Степаненко. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://realist.online/ukr/society/ukrajinske-mistetstvo-ta-kultura-pid-zahrozoju-evakuatsija-na-frontovikh-teritorijakh-ta-zusillja-z-jikh-zberezhennja-anastasija-stepanenko> (дата звернення: 15.04.2025).

2. Тимошенко Д. Санкції та культура: як Україна реагує на розграбування української культурної спадщини [Електронний ресурс] / Дар'я Тимошенко. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/blog/rchr/663582_sanktsii_kultura_yak_ukraina.html (дата звернення: 15.04.2025).

3. РНБО запровадила санкції проти 55 громадян росії, причетних до руйнування української культури [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zmina.info/news/rnbo-zaprovadyla-sankcziyi-proty-55-gromadyan-rosiyyi-prychetnyh-do-rujnuvannya-ukrayinskoyi-kultury/> (дата звернення: 15.04.2025).

4. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики: до викрадачів культурних цінностей України застосовано перший пакет санкцій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/258469.html (дата звернення: 15.04.2025).

5. Точицький закликав партнерів до запровадження санкцій за злочини проти української культури [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/general/1062448-amp.html> (дата звернення: 15.04.2025).

6. Микола Точицький взяв участь у Неформальній зустрічі міністрів культури ЄС [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcsc.gov.ua/news/mykola-tochyczkyj-vzyav-uchast-u-neformalnij-zustrichi-ministriv-kultury-yes/> (дата звернення: 15.04.2025).

7. «Торгують на чорному ринку». РФ викрала на окупованих територіях понад 1,7 млн українських артефактів – глава Мінкульту [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/viyna-rosiji-proti-ukrajini-u-minkulti-ozvuchili-masshtab-vikradennya-rosiyanami-kulturnih-cinnostey-50505644> (дата звернення: 15.04.2025).

8. Барчук М. Евакуація музейних колекцій з прифронтових регіонів. Розмова з головою правління Коаліції дієвців культури Ольгою Сагайдак / Мирослава Барчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://espresso.tv/kultura-evakuatsiya-muzeynikh-kolektsiy-z-prifrontovikh-regioniv-rozмова-z-golovoyu-pravlinnya-koalitsii-dievtsiv-kulturi-olgoyu-sagaydak> (дата звернення: 15.04.2025).

9. Капустянська І. У Мінкультури дали роз'яснення щодо евакуації культурних цінностей з прифронтових областей евакуювали 540 942 музейних предметів [Електронний ресурс] / Іванна Капустянська. – Текст. дані. – Режим доступу:

https://lb.ua/culture/2025/03/01/663323_minkulturi_dali_roz'yasnennya_shchodo.html (дата звернення: 15.04.2025).

10. Пушнова Т. Мінкульт закликають негайно евакуювати понад 3 млн культурних цінностей з прифронтових територій [Електронний ресурс] / Тетяна Пушнова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/negayno-evakuyuvati-kulturni-cinnosti-306749/> (дата звернення: 15.04.2025).

11. Большакова А. Мінкультури не бере на себе відповідальність за евакуацію прифронтових музеїв [Електронний ресурс] / Анастасія Большакова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/minkulturi-ne-bere-vidpovidalnist-za-koordinaciyu-evakuaciji-prifrontovih-muzejiv-307387/?fbclid> (дата звернення: 15.04.2025).

12. Большакова А. Росіяни пошкодили понад 1197 пам'яток культури на прифронтових та загрозованих територіях [Електронний ресурс] / Анастасія Большакова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/rosiyani-poshkodili-ponad-1197-pam-yatok-kulturi-na-prifrontovih-ta-zagrozhnih-teritoriyah-307309/> (дата звернення: 15.04.2025).

13. Сагайдак О. Злочинна байдужість міністерства, апатія чи "ждуни" в музеях. Хто відповість за втрату цінностей? [Електронний ресурс] / Ольга Сагайдак. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/04/7/7506397/> (дата звернення: 15.04.2025).

14. Большакова А. Мінкульт не має потужностей для евакуації музейних цінностей із загрозованих територій [Електронний ресурс] / Анастасія Большакова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/minkult-ne-maye-mozhливosti-evakuyuvati-muzeji-z-prifrontovih-teritoriy-307482/> (дата звернення: 15.04.2025).

15. Ключова М. На Сумщині спроба зберегти культурні пам'ятки зараз здійснюється силами самих музейників, - керівниця Центру соцдосліджень Костенко [Електронний ресурс] / Марина Ключова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://espresso.tv/kultura-na-sumshchini-sproba-zberegiti-kulturni-pamyatki-zaraz-zdiysnyuetsya-silami-samikh-muzeynikov-kerivnitsya-tsentrusotsdoslidzhen-kostenko> (дата звернення: 15.04.2025).

16. Горлач П. Цінні картини та скульптури з музеїв Сумщини досі не евакуювані: Ірина Подоляк [Електронний ресурс] / Поліна Горлач. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/973643-cinni-kartini-ta-skulpturi-z-muzeiv-sumsini-dosi-ne-evakujovani-irina-podolak/> (дата звернення: 15.04.2025).

17. Барсук Ю. Перемогти і зберегти: як в Україні захищають пам'ятки від війни [Електронний ресурс] / Юлія Барсук. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://discover.ua/inspiration/peremohty-i-zberehty-yak-v-ukrayini-zakhyshchayut-pamyatky-vid-viyny/> (дата звернення: 15.04.2025).

18. Штаб порятунку культурної спадщини України [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://reherit.org.ua/operators/shtab-poryatunku-kulturnoyi-spadshhyny-ukrayiny/> (дата звернення: 15.04.2025).

19. Музейний кризовий центр/Museum Crisis Center [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100083180718086#> (дата звернення: 15.04.2025).

20. Трофімук-Кирилова Т. М. Роль громадських та волонтерських організацій у збереженні об'єктів культурної спадщини України в умовах російсько-української війни [Електронний ресурс] / Тетяна Трофімук-Кирилова. – Текст. дані. – Режим доступу: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/25225/1/conf_knu.pdf (дата звернення: 15.04.2025).

21. Асортиментна кімната [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/asortymentna.kimnata/> (дата звернення: 15.04.2025).

22. «Будь ласка, виламайте двері»: як франківчанки евакуювали сотні картин із міст на лінії вогню [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://rubryka.com/article/evacuation-artworks/> (дата звернення: 15.04.2025).

23. Синяк Д. «Громади самі мають дбати про евакуацію власної культурної спадщини, не чекаючи на державу». Інтерв'ю Леоніда Марущака [Електронний ресурс] / Дмитро Синяк. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://decentralization.ua/news/18446> (дата звернення: 15.04.2025).

24. Рацибарська Ю. «Баби заважають росіянам». Половецькі скульптури «не вписуються в історичні міфи» Кремля – історик [Електронний ресурс] / Юлія Рацибарська. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/baby-z-frontovoyi-donechchyny/32996831.html> (дата звернення: 15.04.2025).

25. «Знищення культурної спадщини України: як притягнути Росію до відповідальності?». Головне з брифінгу [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ccl.org.ua/news/znyshhennya-kulturnoyi-spadshhyny-ukrayiny-yak-prytyagnuty-rosiyu-do-vidpovidalnosti-golovne-z-bryfingu/> (дата звернення: 15.04.2025).

26. Семенюта І. Під «блакитним щитом» і в списку ЮНЕСКО. Як намагаються захистити пам'ятки культури в умовах війни [Електронний ресурс] / Ірина Семенюта. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ms.detector.media/trendi/post/33728/2023-12-13-pid-blakytynym-shchytom-i-v-spysku-yunesko-yak-namagayutsya-zakhystyty-pamyatky-kultury-v-umovakh-viyny/> (дата звернення: 15.04.2025).

27. Тарасова Д. росія ракетним ударом по Сумах зруйнувала два театри, два музеї та інші культурні заклади [Електронний ресурс] / Дар'я Тарасова. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://espresso.tv/kultura-rosiya-raketnim-udarom-po-sumakh-zruynuvala-dva-teatri-dva-muzei-ta-inshi-kulturni-zaklad> (дата звернення: 15.04.2025).

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.,
головний бібліограф відділу наукового
аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60х84/16. Умовн. друк. арк. 1,16. Б/т. Зам. 28. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12